

Vanavaralt pärandiökoloogiale: paindliku pärandihoiu poole

Priit-Kalev Parts

Tartu Ülikool, Viljandi Kultuuriakadeemia
Rahvusliku ehituse õppekava juhataja, M.A.

Asustasin hiljaaegu metsavahikoha, mis oli kümmekond aastat seisnud tühjana. Küllap võlus mind ka sealne metsikus – metsmaasikad ja kuusenoorendik otse ukse all. Esimesel koloniseerimissuvel ei märganud ma ühtki teelehte ega võilille – muidu nii tavalisi õueasukaid. Kuid juba teisel suvel olid nad kohal – võililled, teelehed, linnurohi – kuna maasikad ning kuusetaimed on taandunud õue „metsikutele” servadele.

Ilmselt oleme kõik kogenud, et muutes üht asja, toimub veel midagi, mida me sihiks ei seadnud ja millesse nimme ei panustanud. Selle kogemuse tõttu on mind kaua paelunud nii-öelda ökoloogilised maailmaseletused, mis töötavad seletada, miks põgenevad minu juurest metsmaasikad. Nad töötavad seletada asju, sealhulgas sotsiaalkultuurilisi nähtusi, mitte üksikuna, vaid kontekstis, seostevõrgus.

Ideoloogiliselt pärinevad taolised seletused või vähemalt nende otsingud peamiselt 1960. aastaist (nt White 1967), kuigi ilmselt fundamentaalsemad teosed ses

vallas on ilmunud hilisematel aastakümnetel (nt Schumacher 1973; Naess 1995, Yhteinen tulevaisuutemme 1988) ning otsides võib selle ideestiku genealoogiat venitada üpriski kaugesse minevikku. Ka Eesti keeleruumis on sellesuunalised mõttekäigud vähemalt viimasel paaril aastakümnel üha sagedamini esile kerkinud (vt nt Ploompuu 1990; Speek 1996; Ehala 2007), ajapikku küpsenud ning kaasa haaranud siinsetegi ridade kirjutajat.

Eesti Vabaõhumuuseumi kogumik pole siiski kõige sobivam koht asuda selektama eluslooduse või „kogu maailma“ toimimist. Samuti pole siinkirjutaja oma haridusliku ja kogemusliku tausta poolest kõige kohasem isik teoretiseerima n-ö „pärislooduse“ üle, sestap piirdun vaid hädavajalike illustreerivate põigetega sesse valdkonda. Minu keskseks eesmärgiks on visandada esialgsed piirjooned kultuuriökoloogilisel vaateviisil põhinevast teoreetilisest mudelist, mis aitaks selgitada kultuuripärandinähtuste arengut.

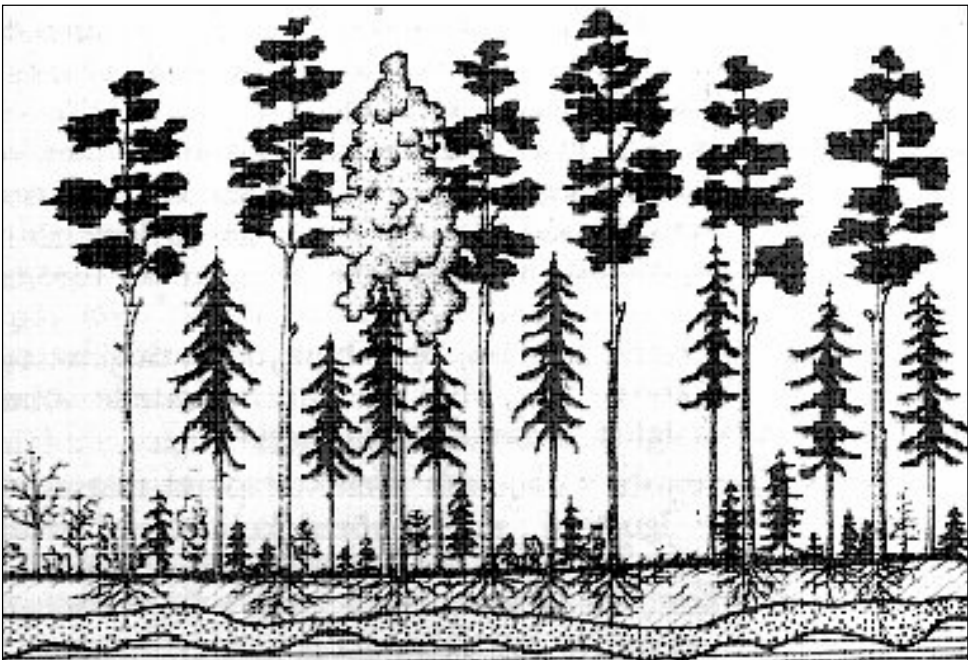
Üldiselt üksikule, kultuuriökoloogialt asumiökoloogiale

Kultuuriökoloogilisest vaatenurgast pole ajalugu mitte pelgalt kultuuriliste ja sotsiaalsete tegurite summa, vaid inimlikke nähtusi tuleb vaadelda seoses kogu füüsilise, vaimse ja ajaloolise keskkonnaga. Sellises ajalookäsitluses püütakse mõtlemine vähemalt osaliselt rajada ökoloogiast laenatud mudelile, mida iseloomustab maailma mõistmine vastastikku seotud suhete võrgustikuna. Traditsiooniliselt humanitaar- ja sotsiaalteadustesse kuuluvate fenomenide kirjeldamisel ja seletamisel kasutatakse ökoloogia mõisteid nagu ökosüsteem, ökonišš, püramiid, toitumisahel jne.

Sünkroonselt vaadeldav kultuurisituatsioon oleks niisiis ökoloogilises terminoloogias kirjeldatav kui ökosüsteem; selle muutus, „ajalooline muutus“ kui ökosüsteemi kohanemine, mis suuremal või vähemal määral mõjutab kõiki süsteemi komponente. Kultuurilisi, sotsiaalseid ja muid inimlikke nähtusi tuleks niisiis vaadelda mitte iseseisvalt, vaid nende seoses öko(kultuurilise)süsteemiga. Kultuuriökoloogia nägemuse kohaselt on aramus, et mõni kultuurisituatsiooni komponent võiks areneda sõltumatult ülejäänutest, alusetu. Kultuuriökosüsteemi

vastus keskkonnamuutustele on uus tervikstruktuur: süsteem ei paranda eneses üksikuid osatalitlusi, vaid muudab kogu oma struktuuri. Kultuurimuutus on nagu ahelreaktsioon, mis kord valla pääsenuna läbib kogu süsteemi.

Elmised paar lõiku refereerivad soome kultuuriantropoloog Matti Sarmela teoses „Rakennemuutos tulevaisuuteen” esitatud mõttekäike (Sarmela 1989). Sarmela tegeleb kultuurimuutustega, mis toimuvad sajandite ja aastatuhandete jooksul – küttimis-koriluskultuurist üle ale- ja püsipõllunduse tööstusrevolutsioonideni ning kinnitab suure enesekindlusega kultuuriantropoloogia võimet ennustada tulevikku. Kultuuripärandiliikumise kui noore, moderniseerimis- ja tööstusajastuga kaasneva kultuurinähtuse (vt nt Parts 2007) analüüsimiseks pole Sarmela skaala seega küllalt tundlik. Seepärast vajame kultuuripärandi analüüsiks ja arengute ennustamiseks Sarmela üldraamistiku kõrval ajalisel ja ruumilisel tundlikumaid tööriistu.

Joonis 1. Rinded ja suksessioon metsaökosüsteemis. (Teosest: Taimre 1989)

Figure 1. Understoreys and succession in a forest ecosystem (from Taimre 1989).

Proovime sellise loodetavasti erguma tööriistana Tõnu Ploompuu (1990) asumiökoloogia mudelit. Ploompuu põhjendab oma asumiökoloogilist lähenemist järgmiselt: „Ka paljud näiliselt eriomased ühiskonna nähtused ja seadused on tegelikult füüsika või elu seaduste-nähtuste erijuhuks, kui materiaalne kandja on asendunud vaimse kandjaga, kus omavahel suhtlevad ülilabiilsed sotsiaalsed protsessid.” (Ploompuu 1990a: 71) Ja edasi: „Linn (asula) on elu organiseerumise vorm, järelkult on ta elus süsteem. Tema tekkimise aluseks on bioloogilise infosüsteemi põhjal kujunenud teadvuslik sotsiaalne infosüsteem (...). Linnale on omane areng, aine- ja energiavahetus, temas toimivad sisemised regulatsioonisüsteemid. Linnas käivitab ja juhib neid protsesse inimõistus, toimib sotsiaalne kontroll” (Samas: 77). Asumi „struktuurse osa põhielement on hoone, ta peab vastama oma funktsioonile – inimõistuse säilitamise ja arengu vajadustele” (Samas: 78). „Asumiökosüsteem on sotsiaalse koosluse minimaalne funktsioneeriv tervikühik, on sotsiobiogeotsünoos...” (Samas: 81, vt ka joonis 1 ja 2).

Joonis 2. Rinded ja suksessioon asumiökosüsteemis. Asumis domineerivad korruselamud, alamaks rindeks pood ja garaažid. „Muruks” elektripostid, teed, liiklusräätid. Garaaži räämas välimuse järgi võib oletada, et too on oma elujõudu minetamas ja tõrjutakse välja teiste liikide poolt. Tallinn, Mustamäe, Akadeemia tee. Foto Tõnu Ploompuu.

Figure 2. Understoreys and succession in a settlement ecosystem. In the settlement apartment buildings predominate, the lower understorey being a store and garages. Electric posts, roads and traffic signs serve as the "lawn". By the shabby appearance of the garage we can presume that it is losing its vitality and is being ousted by other species. Akadeemia tee, Mustamäe district, Tallinn. Photo by Tõnu Ploompuu.

Asumiökoloogialt pärandiökoloogiale

Ploompuu asumiökoloogia mudel on võimas kaemus, mis konkreetsete asumite käsitlemisel vajab piisava ennustajõu saavutamiseks ilmselt küll nüansseerimist, kuid on sellisena siiski paljutöötav teoreetiline raamistik linna(aeg)ruumi analüüsimiseks, tõlgendamiseks, ennustamiseks ja planeerimiseks. Võtkem näiteks tema mõiste *asumiökoloogiline amplituud*: „Pikemaajalisel keskkonnatingimustele vastamatusel hoone nõudluste amplituudile viimane hävineb (nt pinnas pole sobiv – vajub ümber (Pisa torn); ehitustehnoloogia või -materjal pole sobiv – variseb kokku; pole otstarbekohane või rahakotile vastav – laguneb; pole moodne – lammutatakse või ehitatakse ümber)”. (Samas: 85. Vrd ka joonis 3.)

Joonis 3. Suurhoonestus on hakanud lämmatama esmast madalakasvulist kooslust, mis tõenäoliselt kaob vähehaaval täielikult. Tallinn, Lilleküla, Tulika ja Koskla tn ristmik.
Foto Tõnu Ploompuu.

Figure 3. High building has started to suffocate the initial low building community, which probably gradually disappears completely. Crossroads of Tulika and Koskla Streets in Lilleküla, Tallinn. Photo by Tõnu Ploompuu.

Viimasest tsitaadist peaks juba selgesti aimuma rakendusvõimalused pärandikorraldajale –kontekstuaalne seletusmudel, **pärandiökoloogia**. Viitan selles artiklis pärandiökoloogia mudeli avamisel peamiselt kultuurinähtustele, kuid olgu rõhutatud, et pärandiökoloogia on kindlasti lahutamatu seotud bioloogiliste protsessidega. Väga konkreetselt kangastus see mulle kuulates EVM peakonserveatori Marike Lahti ettekannet puiduseente ja muuseumiehitiste suhetest (Laht 2007). Laht selgitas EVM igapäevaprobleemide najal, kuidas musealiseeritud hoonete uksi-aknaid avatakse ja seal toimetatakse hoopis erinevas rütmis kui nende n-ö sünnipäras keskkonnas. See avab närilistele ja kärplastele, seentele ja putukatele ootamatuid võimalusi, nii et isegi suure energiasisendi (oskuslikud hooldustööd, elektriküte, sundventilatsioon jms) puhul võib artefakt ikkagi jõuda seisundisse, mis polnud hooldaja eesmärk ning mida ta ei suuda ennustada ega kontrollida.

Niisiis, Sarmela ja Ploompuu määratlusi pärandikorraldaja vajaduste järgi kohendades võib tuletada järgmise pärandiökoloogilise seaduspära: **kuna pärandiökosüsteem ei paranda eneses üksikuid osatalitlusi, vaid muudab kogu oma struktuuri, siis pärandiökosüsteemi vastus keskkonna muutusele on uus tervikstruktuur.**

Muutus võib antud pärandkoosluse suhtes olla esile kutsutud tahtmatult, näiteks murranguline ja piisavalt ulatuslik tehniline innovatsioon, mis tänapäeval võib olla koguni globaalse levikuga (nt raudtee-, auto- ja lennuliiklus, internet), oluline demograafiline areng (elanikkonna vananemine, linnastumine, sisse- ja väljaränded), aga see võib olla ka sihilik, näiteks muinsuskaitseregulatsioon, inventeerimine, registreerimine (ingl k *designation*), musealiseerimine, restaureerimine vms. Täpsustuseks olgu öeldud, et seaduspära kehtib nii ainelise (ingl k *tangible heritage*) kui vaimse (ingl k *intangible heritage*) kultuuripärandi kohta, kuivõrd neid üldse või vähemalt pärandiökoloogia raames eristada saabki.

Nimetatud seaduspärasusest tuleneb, et igasugune pärandikorralduslik sekumine, mille sihiks võib olla küll mõni pärandkoosluse üksikaspekt (hoonete viimistlusmaterjalid või puistu liituvusprotsent), avaldab mõju kogu kooslusele – iseasi muidugi, kui mastaapselt või kas ühiskond tajub vastavat muutust hea või

halvana või ei tajugi. Sealjuures ei lakka pärandikorraldusliku sekkumise mõju antud pärandkoosluse (olgu selleks siis Rebala muinsuskaitseala või Kihnu kultuuriruum) füüsilistel (või ka kontseptuaalsetel) piiridel, vaid võib levida kaugemale. Sekkumine konkreetse pärandasumi arengusse võib muuta näiteks ümbruskonna kuvandit ja mingeid olulisi sotsiaalmajanduslikke ning poliitilisi suhteid nii heas kui halvas. Peaks olema ju ilmne, et näiteks varemete restaureerimisel või kaitseala märgistamisel on märkimisväärne vahetu majanduslik mõju, eriti toitlustus- ja majutusvaldkonnale ning liiklusele (vt nt Myerscough 1988). Kuid mõju on ka teisesuunaline – muudatus pärandkoosluse naabruses (mastaapne arendustegevus, sealjuures mitte tingimata kinnisvara, vaid näiteks ka n-ö vaimse tegevuse vallas) avaldab tugevamat või nõrgemat mõju pärandökosüsteemile. Samuti võib mõju olla kuhjuv: sekkumine (või ka isetekkeline muutus) pärandasumi või selle naaber- rasumi toimimisse võib mõlemas suunas vallandada üha uusi muutuste ringe.

Olen mujal pikemalt kirjutanud (Parts 2007), kuidas mingi koha esitlemine iseäralikult väärtuslikuna (looduslikult, kultuurilooliselt, arhitektuuriliselt jne) muudab majanduslikke suhteid antud alal ja ka laiemalt – nii konstrueeritakse tahes või tahtmata „ihaldusväärset“ elu- ja tarbimiskeskkonda jõukamatele elanikekihtidele, millega alati kaasneb üldine üüri- ja kinnisvarahindade tõus. Hinnatõusu kaasnähtena mureneb olemasolev kogukonnastruktuur, toimub aadeldamine (ingl k *gentrification*), sest senised elanikud ei saa endale seal enam elu- või tootmispindu lubada või ei sobi neile piirkonnas rakendatavad regulatsioonid, muutunud olme, sotsiaalne ja tehniline infrastruktuur (aadeldamisest vt nt Phillips 1993, 2004, 2005) – näiteks lõpetab atraktiivses turismipiirkonnas tegevuse viimane odav toiduainetepood.

Aadeldamisränne pole siiski alati puhtalt rahapõhine, keskne võib olla hoopis tegevusala ja eluviis (Phillips 2005), sotsiaalne kuuluvus või kuuluda-soovimine (vt nt Zukin 1988, 1990) või muu selline – näiteks põllumajandusest või sõidukite remontimisest elatuva perekonna vajadused elukeskkonna, hoonestuse ja infrastruktuuri suhtes erinevad oluliselt arvutigraafikust kaugtöölise omadest. Isegi võrreldava rahalise sissetuleku juures mõjutavad nende elatist ja heaolu isesugused tegurid, nad unistavad erinevaist asjust, taotlevad lähedaste tunnustust

teiste vahenditega jne.

Niisiis pole ilmselt suur osa taoliste rännete taustategureist puhtalt sotsiaalmajanduslikku, vaid (ka) märgilist laadi: oma subkultuurile eriomase keskkonnanägemuse, esteetilise või hügieenikäsituse kehtestamispüüet võib mõista ka kui allelopaatilist toimimist: allelopaatia tähendab liikidevahelist suhet, mille puhul „üks liik teeb kaasliikide või ka liigikaaslaste elu koosluses võimatuks mürgiste eritiste või jäätmetega.“ (Ploompuu 1990a: 73.) Ilmselt võib asumis kohata ka vastupidist suhet: ühe subkultuuri esindajate poolt „hoolimatusena“ kogetud hoiak vahetu elukeskkonna suhtes, näiteks soovimatus kohelda hooneid muinsuskaitserেeglite kohaselt (hoiduda plastikaknaist vms), ükskõiksus olmejäätmete käitlemise suhtes – see võib olla teadvustamatu (või teadvustatud?) tõrjekäitumine kultuuriliselt võõraste, potentsiaalselt võistlevate „teiste“ suhtes (vrd Ploompuu 1990b: 357).

Asumiökosüsteemi dünaamika ja rakenduslik pärandiökoloogia

Ploompuu kõneleb veel asumite arengust ja suksessioonist, ebastabiilseist pioneerasumeist (barakid, kasarmud) ning küpseist ja suhteliselt stabiilseist kliimaksasumeist, kus on välja kujunenud „suur sisemine mitmekesisus“. On ilmne, et praktilisele pärandikorraldajale annab see vihjeid hoiumeetmete väljatöötamiseks ning ressursside planeerimiseks: barakkide, heinaküünide, mitmesuguste ajutiseks ja lühiajaliseks kasutuseks disainitud ehitiste eluiga on arvatavasti loomuldasa lühem kui aidal või elamul, selle tõsiasja kompromissitu eiramine töötab kõrgeid hooldus-, järelevalve- ja korralduskulusid ning võib kõigest hoolimata läbi kukkuda.

Samas ei tarvitse see alati nii olla: võime ette kujutada, et hädatarvidusel ehitatud kerge küün kohandub hõlpsasti kuuriks või garaažiks, seevastu mõni kitsalt spetsialiseerunud ehitist, kuivati, suvekohvik või talveaed võib keskkonnaningimuste väikestegei võngatuste korral (kaob tagamaa jõuka majapidamise näol, mitu vihmast suve järjestikku, ekspordi- või transpordiolud teisenevad, maardla ammendub vms) kiiresti ja pöördumatult hävineda.

„Kliimaksasumis langeb pidevalt hooneid välja, nende asemele rajatakse

uusi, hoonete vanuseline struktuur on ühtlane." (Ploompuu 1990b: 360.) Selge, et pärandikorraldaja põhiline tööpõld, kõige keerukamate ja argisemate valikute koht on siin. Kliimaksasumis on lootusetu taandada probleeme barbaarsete „arendajate” ja üllameelsete „kultuurihoidjate” konfliktile (kui tegu pole just väga revolutsioonilise arendusprojektiga). Asumiökoloogilise stabiilsuse tagab just tema järjepidevus, järjepidevus muutumises, nii et pärandikorraldaja saab seista ainult mingi muutumise põhimustri, tava säilimise eest (vt ka Parts 2007).

Asumi aineriingi täielik seiskumine, mis vähemalt mõttemudelina on vabaõhumuuseumi või ka muinsuskaitseala idee väljaütlemata aluseks, ei vasta kunagi ega kusagil tegelikkusele, nagu vastava ala praktikud hästi teavad. Iga ökosüsteem on pidevas muutumises, suksessioonis. Selle muutumise pidurdamine nõuab täiendavat energeetilist panust, mis tähendab üha keerukamaid tehnilisi väljakutseid ja kontrollimatult kasvavaid kulusid: vormi ja elulise funktsiooni vastuolu leevendamiseks on vaja nõu, jõudu, raha. Kliimaksasumi stabiilsuse aluseks on tema energia ja ruumi tarbimise efektiivsus, kuid „täiuslik” vabaõhumuuseum, „kliimakskoosluse elementide monokultuur on ülispetsialiseerunud kliimakskooslus. Sellises kliimakskoosluses on pidevalt vaja võidelda selle nimel, et sinna ei tuleks võõrelemente, mis viiksid väga kiiresti destruktsioonile, on vaja tohutute jõupingutustega hoida tingimusi, mis võimaldaksid just neisse tingimustesse spetsialiseerunud kooslusel eksisteerida.” (Ploompuu 1990b: 364)

Eelneva põhjal pole raske ennustada, et mingi konkreetse küpse sumi või maastiku radikaalne musealiseerimine toob endaga kaasa kuhjuvaid probleeme ja kulusi. Mida rangem on kaitsereežiim, seda kallim on ala ülalpidamine, sest vabaõhumuuseum või (tõsi, vähemal määral) muinsuskaitseala on monokultuur, mis nagu viljapõld saab kesta ainult pideva väljastpoolt tuleva energiavoo (harrimine, väetis) arvel.

Raske on ennustada probleemide täpset laadi, kui mingil konkreetset alal kehtestatakse nõue säilitada maaehitisi „traditsioonilisena”. Probleemid võivad ilmned näiteks pärandiökosüsteemi inimasukate mitmesuguste olmeliste ja majanduslike muredena, mis hakkavad õõnestama senist kogukonda, muutes selle sõltuvaks välisest abist ja poliitilisest suvast. Konserveerivad regulatsioonid

võivad välistada kinnistute põllumajandusliku kasutamise, sest varem või hiljem ei mahu sinna näiteks traktor või jahutusaparatuur või nõuab nende kokkusobitamine üle jõu käivaid kulutusi, kättesaamatuid oskusi, teadmisi, sidemeid jms. Toimuvad suured sisulised muutused: välise vormi säilitamiseks tehtavad toimingud, mis varem olid tulusad, hakkavad kasvavas tempos põhjustama väljaminekuid.

Kõik see ei tarvitse siiski kaasa tuua asumi hävingut, sest muutused võivad olla soodsad uutele „liikidele“: kaugtöölisele, suvitajale või turismitalunikule pole konserveerivad piirangud tingimata piiravad. Vastupidi, need just võivad luua sobiva elukeskkonna soodsa konjunktuuri, uute investeeringute (elamusmajanduslikuks otstarbeks kohandatava kinnisvara hinna tõus jne, avaliku sektori raha- ja ekspertabi, riiklikud tellimused, uudsed töökohad, uudsed ettevõtlusvõimalused näiteks turismisektoris) ja muude energiasisendite näol. Ühiskonnas võidakse muutusi tajuda kaitsetegevuse eduna, sest koosluse väline vorm, „heakord“ tõenäoliselt paraneb. Looduskaitse vallas võiks rööpnähtuseks tuua kaasaegsed hooldatavad puisniidud, mis algselt on olnud tulundusmaa, nüüd pigem „kulundusmaa“, mille saatus sõltub täielikult välisest valmidusest kahjumlikku tegevust toetada.

Radikaalne vastuhakk muutumisele nõuab seega suurt energiapanust. Ühiskonnaelus tähendab see suuri kulutusi, mis saab olla vaid erandlik ning on õigus-tatav ainult harvade, erakordselt suure sümbolväärtusega objektide ja nähtuste puhul. Eelmine lause kutsub seega lähenema pärandihoiule paindlikumalt, põhjendades seda majandusliku pragmatismiga, mis on traditsiooniliselt olnud muinsuskaitsetele sügavalt vastumeelne argument. Kuigi taoline „majanduspõlgus“ on hõlpsasti rünnatav varjatud või varjamatu elitismina, pole see ilmselt praktilistes pärandiväitlustes kõige viljakam taktika –muinsuskaitse ideoloogilised juured on lihtsalt nii sügavalt elitistlikud, lausa siniverelised, et selle inertsiga võidelda on lootusetu (sel teemal lähemalt vt nt Howard 2003; Graham jt 2000; Parts 2007). Lubavamad on ehk keskkonnaõiguslikud ja -eetilised põhjendused, näiteks Sven Arnzeni (2003) visandatud konkreetse keskkonna eetikal põhinev inimkeskkonna paindliku hoiu (ingl k *dynamic preservation*) kontseptsioon, millest juhindudes pärandikorralduse praktika peaks suunduma rajale, mis ei vastanda minevikku, olevikku ja arengut, vaid seisab ja hoolitseb oluliste, armsate ja hinnatud protses-

side jätkumise ning jätkusuutlike identiteetide kestmise eest, jättes ainelise vormi „autentsuse“ küsimuse kõrvalisemasse rolli.

Pärandikorraldajast peaks saama aednik, lausa metsnik, kes otseses ja kaudses mõttes räägib oma asumis maastiku, hoonete, inimeste ja muude olenditega läbi, muidugi ka manipuleerib, kaupleb ja avaldab survet, vajadusel piirab ning suunab, kuid ei tahagi kunagi saada ainuvalitsejaks. Sest „täiusliku asumikoosluse põhilised säilitavad suhted on sümbioosisuhted, arendajaks on nõrgad konkurents-suhted.“ (Ploompuu 1990b: 358)

Loomulikku asumiökoloogilist dünaamikat arvesse võttes tuleks nt maa-arhitektuuri ja -maastike uurimise ja hoiu arengukava (Maa-arhitektuur ja -maastik 2006) teostamisel peale säilitus- ja kaitsepoliitika viimistlemise kaaluda ka rahulejätmiss- või koguni unustamispoliitika sõnaselget määratlemist, sest hävinemise, hoonete jm elementide väljalangemise loogika on osa asumi iseloomulikust arengumust-rist. Ka pragmaatilisel võttes on ju selge, et kõike, näiteks kõiki rehemaju ei ole võimalik säilitada, võib-olla isegi mitte üle lugeda. Ilmselt ei ole midagi lahti ka siis, kui näiteks maa-arhitektuuri arengukava raames välitöödele minnes pole veel välja töötatud päris perfektset kontseptuaalset aparati, sest tegelikkus kaldub ikka olema keerukam ja nõudma sõna otseses mõttes paindlikumat lähenemist, kui mistahes kontseptuaalse täiuseni lihvitud dokument suudab ette näha. Me ei suuda ka kuigi hästi ennustada isegi arengukava lühikeste aastate (2007–2010) jooksul esile kerkivaid muutusi ja asjaolusid.

Mida paindlik pärandihoid praktiliselt ikkagi võiks tähendada, milliseid vihjeid pakkuda kasvõi maa-arhitektuuri arengukava teostama asudes? Eks tegelikud rakendused selguvad ikkagi konkreetse tegevuse käigus ja koht-kohalt, juhtum-juhtumilt. Esialgselt pakun, et näiteks rehemajade säilitamiseks vajalike toetuste eraldamisel tuleks ühe tegurina arvestada ka vastava majapidamise sisemist ja hoonestu asumiökoloogilist elujõudu: ei ole mõtet panna igale rehemajale peale ühte laastu, vaid tuleb välja valida need, võib-olla üpris piiratud hulk, mille katu- sele laaste jagub, kus need ka püsivad ja ühel päeval uuendatakse. On vägagi võimalik, et paindliku hoiu kontseptsioonist lähtudes ei suuda me tingimata enam leida argumente näiteks plastakende vastu rehemajal, kui see tagab elanike ja

hoone asumiökoloogilise elujõu.

Kultuuripärandi inventeerimisel tuleks seega läheneda selle sõna algsele, laomajanduslikule tähendusele: kui inventuuri tehakse näiteks kaupluses, määratletakse artiklid, mis tuleb alla hinnata või maha kanda, sest „säilivusaeg“ on lihtsalt läbi. Kõige säilitamisega ammendatakse vältimatult kõik optimistlikumadki eelarvemahud ning saavutamata võivad jääda eesmärgid, mida realistlikumalt vahendeid planeerides olnuks võimalik saavutada. Sest üks ole meie eesmärgiks säilitada järelpõlvedele järjepidev, ajalooliselt ja kultuuriliselt mitmekesine, aga samas tõeliselt jätkusuutlik ning elujõuline keskkond!

Kirjandus

- Arntzen, S. 2003. *Whose City, Whose Environment. Self-Determination, Ethics and the Urban Environment.* — Sarapik, V., Tüür, K., *Laanemets, M. (toim).* Koht ja paik. III = *Place and location [studies environmental aesthetics and semiotics. III]*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Toimetised 14, 55–74. (http://www.eki.ee/km/place/pl03/Place3_Arntzen.pdf)
- Ehala, M. 2007. Etnolingvistilise arengu ökoloogia: Teesid. — *Akadeemia* nr 3, 511–554.
- Graham, B., G. J. Ashworth, E. Tunbridge 2000. *A Geography of Heritage. Power, Culture, & Economy.* London: Arnold.
- Howard, P. 2003. *Heritage: Management, interpretation, identity.* London: Continuum.
- Laht, M. 2007. Loeng puiduseentest ja -kaitsest TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse üliõpilastele. Tallinn, EVM (05.10.2007).
- Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2007–2010. Kinnitatud kultuuriministri 29.08.2006. käskkirjaga nr 241. (http://www.kul.ee/webeditor/files/maa-arhitektuur/060821_maa-arhitektuur_arengukava.doc, 21.11.2007)
- Myerscough, J. 1988. *The Economic Importance of the Arts in Britain.* London: Policy Studies Institute.
- Naess, A. 1995. *Ecology, community and lifestyle.* Cambridge University Press.
- Parts, P.-K., 2007. Kultuurilise tootmise tehnoloogia: kultuuripärandi näide. — *Akadeemia* nr 2, 217–271.
- Phillips, M. 1993. Rural gentrification and the processes of class colonisation. — *Journal of Rural Studies*, Kd 9 (2), 123–140.
- Phillips, M. 2004. Other geographies of gentrification. — *Progress in Human Geography*, Kd. 28 (1), 5–30.
- Phillips, M. 2005. Differential productions of rural gentrification: illustrations from North and South

- Norfolk. — *Geoforum*, kd 36(4), 477–494.
- Ploompuu, T. 1990a. Asumiökoloogia. — *Akadeemia* nr 1, 70–87.
- Ploompuu, T. 1990b. Asumiökoloogia. — *Akadeemia* nr 2, 355–370.
- Sarmela, Matti 1989. Rakennemuutos tulevaisuuteen: postlokaalinen maailma ja Suomi. Porvoo: WSOY.
- Speek, Tiiu 1996. Ökokriitikast. — *Akadeemia* nr 11, 2373–2380.
- Schumacher, E. F. 1973. *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*. London.
- Taimre, H. (koost) 1989. *Metsamajanduse alused*. Tallinn: Valgus.
- White, L. jr 1967. The Historical Roots of Our Ecological Crisis. — *Science*, kd 155(3), 1203–1207.
- Yhteinen tulevaisuutemme. Ympäristön ja maailmankehityksen maailmankomission raportti. 1988. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Zukin, S. 1990. Socio-spatial prototypes of a new organization of consumption: The role of real cultural capital. — *Sociology*, kd 24(1), 37–56.
- Zukin, S. 1988. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. London: Radius/Century Hutchinson.

Outlining heritoeecology: towards dynamic preservation

Priit-Kalev Parts

University of Tartu Viljandi Culture Academy

Head of Chair of Estonian Vernacular building, M. A.

Recently I settled down at a forest ranger's place, which had been standing derelict for nearly a decade. Most probably I was enchanted by the wildness there – wild strawberries and a spruce sapling stand right outside the doorway. During the first colonization summer I was not able to detect any plantains or dandelions – otherwise very ordinary occupants in the yard. However, during my second summer they were already there – dandelions, plantains, knotgrass – while strawberries and spruce saplings had retreated to the “wild” edges of the yard.

Obviously we have all realized, at one time or another, that if we change one thing, something else occurs; something that we did not expect at all and that we did not contribute to willingly. Due to this particular experience I have long been attracted to the so-called ecological world interpretations, which promise to explain why wild strawberries flee from me. They pledge to explain

things, including socio-cultural phenomena, not individually but in context, in the network of relations.

Idea-historically this kind of explanation attempts or at least searches for them originate from the 1960s (e.g., White 1967), although obviously the most fundamental works in this sphere were published in later decades (e.g., Schumacher 1973; Naess 1995, *Yhteinen tulevaisuutemme* (Our Common Future) 1988); however, it would also be possible to expand the genealogy of this ideology to a rather distant past. Also in Estonian language space this kind of contemplations have emerged more and more often during the past few decades (see also Ploompuu 1990; Speek 1996; Ehala 2007), have gradually matured and also attracted the author.

However, the collection of articles published by the Estonian Open Air Museum is not the most suitable place to explain how natural world operates. Also, the author, by his educational background, can not be regarded as the most appropriate person to speculate about the "nature of the natural world"; therefore I confine myself to the most indispensable illustrative deviations into this field. My central aim is to outline the initial boundaries of the theoretical model based on cultural-ecological viewpoint, which would help to explain the development of cultural heritage phenomena.

From general to individual, from cultural ecology to settlement ecology

From the point of view of cultural ecology, history is not merely a sum of cultural and social factors, but human phenomena have to be viewed in their relation to physical, mental and historical environment. This kind of history treatment attempts to build thinking, at least partly, upon a model borrowed from ecology, in which the world is viewed as a network of interdependent relationships. While describing and explaining the phenomena traditionally belonging to the humanities and social sciences, the concepts of ecology, such as ecosystem, ecological niche, pyramid, food chain, etc., are used.

So, a synchronically viewed cultural situation could be described in ecological terminology as an ecosystem; its change, "historical change" as the adaptation of the ecosystem, which to a smaller or larger extent influences all the components of the system. Cultural, social and other human phenomena should therefore be viewed not independently, but in their relation to the eco(cultural)system. From the point of view of cultural ecology, the opinion that any component of the cultural situation could develop independently from the others, is groundless. The cultural ecosystem responds to environmental changes with a new integrated system: the system changes its entire structure rather than fixes its individual functions. A cultural change is like a chain reaction, which, having broken loose, permeates the whole system.

The few previous passages interpret the contemplations of Matti Sarmela, a Finnish cultural anthropologist, in his work *Rakennemuutos tulevaisuuteen* (Sarmela 1989). Sarmela's field of study is cultural changes that occur during centuries and millenniums – from hunting and gathering through slash and burn and permanent agriculture to industrial revolutions, and he presumptuously declares that cultural ecology can predict future. Therefore, Sarmela's scale is not sensitive enough for analysing the cultural heritage movement as a young cultural phenomenon accompanying the modernization and industrial era (see, e.g., Parts 2007), and, in order to analyse cultural heritage phenomena and predict the pertinent developments, we would need, besides Sarmela's general framework, also temporally and spatially more sensitive tools.

As a hopefully more susceptible tool, we could probe into Tõnu Ploompuu's settlement ecology model (1990). Ploompuu explains his settlement-ecological approach as follows, "Quite a few seemingly specific social phenomena and laws are actually specific cases of the laws and phenomena of physics or life, whereby the material bearer has been replaced by the mental one, and where extremely unstable social processes intercommunicate." (Ploompuu 1990a: 71.) And, further on, "The town (settlement) is a form of life organization, consequently, it is a living system. It has been established on the basis of a conscious social infosystem formed on the basis of the biological infosystem (...). Development, metabolism

and energy interchange are inherent in the town, and interregulatory systems operate there. Human mind launches and directs these processes in the town, and social control is exercised." (Ibid, 77). "The main element of the structural part of the settlement is a building, which has to comply with its function – the need for the preservation and development of the human mind" (Ibid, 78). "The settlement ecosystem is the minimum functioning entity of the social community, the sociobiogeocenosis..." (Ibid, 81, see Fig 1 page 169 and Fig 2 page 170).

From settlement ecology to heritoecology

Ploompuu's model of settlement ecology is a powerful vision, which, in order to gain enough predictive strength for construing individual settlements, would obviously need refinement; yet, as such, presents a promising theoretical framework for the analysis, interpretation, prediction and planning of urban time-space. Let us take, for instance, his concept of *settlement-ecological amplitude*: "In the case of long-term incorrespondence of environmental conditions to the amplitude of a building's requirements the latter perishes (e.g., the ground is unsuitable – falls over (Pisa tower); construction technology or material is unsuitable – collapses; is not functional or affordable – falls apart; is not modish – is demolished or rebuilt)" (Ibid, 85, see Fig 3 page 171).

From the last quotation implementation opportunities for heritage management are clearly discernible – the contextual interpretation model, **heritoecology**. In this article the heritoecology model accounts mostly for cultural phenomena; yet, it has to be emphasized that definitely heritoecology is inseparably related to the processes at the biological level. I became aware of it very distinctly when I was listening to the paper read by Marike Laht, chief conservator of the EOAM, about the relations between fungi and museum buildings (Laht 2007). By the example of everyday problems at the Estonian Open Air Museum (EOAM), Laht explained how the doors and windows of museum buildings were opened and how people operated there in a rhythm quite different from the genuine environment, and how this opened up unexpected opportunities for rodents, weasels, fungi and

insects, so that even despite extensive and efficient work (skilful maintenance, electric heating, forced ventilation, etc.) the artefact happened to be in a condition that was actually not the tender's aim and which they could neither predict nor control.

So, adjusting Sarmela's and Ploompuu's definitions to the heritage management requirements, we could derive the following herito-ecological principle: **as the heritage ecosystem does not rectify its individual functions but changes its entire structure, the heritage ecosystem responds to the changes in environment with a new integral structure.**

In a given heritage community a change can be involuntarily provoked, for instance, a revolutionary and sufficiently large-scale technical innovation, which today can be even global (e.g., railway, car and air traffic, internet), an essential demographic development (ageing of the population, urbanization, immigration and emigration), but it can also be voluntary (e.g., heritage protection regulation, inventorying, designation, museumification, restoration, etc.). To be more exact, it must be mentioned here that the principle applies both to tangible and intangible heritage, as far as they can be differentiated at all or at least within the framework of heritoeology.

From this principle we can conclude that any heritage management interference, which could consciously be aimed at an individual aspect of the heritage community (finishing materials for buildings or the tree layer coverage rate), exerts its influence on the whole community – although it can be argued how extensively society perceives this change as good or bad or if we recognize it at all. Besides, the influence of heritage management interference does not cease on the physical (or, also, conceptual) boundaries of a given heritage community (be it the Rebala Heritage Reserve or Kihnu Cultural Space¹), but can extend much farther. Interference into the evolution of a concrete heritage settlement can, for instance, change the image of the environment as well as some essential socio-economic and political relations both for better and for worse. It

1 Kihnu Island (Estonia), which has been included in the list of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity by UNESCO as the Kihnu Cultural Space.

should be obvious that, for example, the restoration of ruins or the demarcation of a reserve exert an immediate economic influence, especially on catering and accommodation sphere as well as traffic (see, e.g., Myerscough 1988). However, impact can also be of an opposite direction – changes in the vicinity of the heritage community (large-scale development activities, although not necessarily real estate, but also mental activities) exert either greater or slighter influence on the heritage ecosystem. Also, the influence can be accumulating: interference (or, also self-generated change) in the functioning of the heritage settlement or its neighbouring settlement can unleash more and more circles of changes in both directions.

In my previous articles I have also dealt with the issue of how the presenting of a place as an especially valuable one (from the natural, cultural-historical, architectural, etc., point of view) changes economic relations in the given area or even on a wider scale – this is how, perforce, a desirable living and consumption environment is constructed for the wealthier strata of the population, which is universally accompanied by the general increase in rental and real estate prices (Parts 2007). As a cophenomenon of the price rise, the existing community structure crumbles and gentrification occurs, as the former inhabitants can not afford housing or production spaces there any more, or, they are not satisfied with the established regulations, changes in living conditions, social and technical infrastructure (on gentrification see, e.g., Phillips 1993, 2004, 2005); for instance, in an attractive tourism region the last cheap grocery store terminates its activities.

However, gentrification is not always only merely money-based; it can rather be the way of earning and living (Phillips 2005), social belonging or desire to belong (see, e.g., Zukin 1988, 1990) etc. that are focal – for instance, the demands of a household who get their living from agriculture or vehicle repair, regarding the environment, housing and infrastructure, substantially differ from those of a telecommuting specialist in computer graphics. Even if their incomes are comparable, their subsistence and welfare are influenced by different factors; they dream about different things, they seek their kith and kin's recognition by

different means, etc.

So obviously a great part of the background factors of these migrations are not merely socio-economic, but also symbolic: the attempt to establish an environmental vision, aesthetic or hygienic notion specific to one's own sub-culture can also be understood as an allelopathic action: allelopathy means a relation between species in which "one species makes the co-existence of co-species or congeners impossible by influencing them with poisonous exudations or residues" (Ploompuu 1990a: 73). Most probably we could also encounter the opposite relation in a settlement: an attitude perceived as "carelessness" towards the immediate environment by the representatives of one sub-culture; for example, the unwillingness to treat buildings according to particular heritage protection regulations (not to install plastic windows, etc.), indifference towards domestic waste treatment; it can also be either unconscious (or conscious?) parrying behaviour towards alien, potentially competitive "others" (cf. Ploompuu 1990b: 357).

Dynamics of settlement ecosystem and applied heritoecology

Ploompuu also deals with the development and succession of settlements, unstable pioneer settlements (shacks, barracks) and mature and relatively stable climax settlements with well-developed "great inherent diversity". It is obvious that practical heritage management can derive implications from here for the elaboration of preservation measures and resource planning: the life expectancy of barracks, haybarns, and various structures designed for temporary and short-term use is probably much shorter than that of a storehouse dwelling, and the uncompromising ignoring of this fact induces high costs in maintenance, surveillance and organization, and, despite everything, can fail.

Yet, it does not have to be this way: we can imagine that a light barn built out of necessity can easily be converted into a shed or a garage, but a highly specialized building – a grain drier, summer café or a winter garden – on the other

hand, can, in case of the slightest environmental oscillations (the disappearance of the hinterland – a wealthy household, several rainy summers in succession, modifications in export or transport conditions, mineral deposits become exhausted) can perish quickly and irreversibly.

“In a climax settlement buildings constantly fall out, and new ones are erected in their stead, so the age structure of the buildings is uniform.” (Ploompuu 1990b: 360.) It is clear that this is the main field of work for heritage management, the place for the most complicated and everyday choices. It is hopeless to reduce problems in a climax settlement to the conflict between barbaric “estate developers” and noble “culture keepers” (if it is not a case of an extremely revolutionary development project). The settlement-ecological stability is guaranteed mainly by its continuity, continuance in changes, so that heritage management can only stand for the preservation of a custom, a general pattern of development (see also Parts 2007).

A complete stall in the metabolism of the settlement, which, at least as an image model, is the implicit basis for an open air museum or, also, a heritage protection reserve, never and nowhere corresponds to reality, of which the experts of the field are well aware. Each ecosystem is in constant motion, succession. The inhibition of this change requires an additional contribution of energy, which means more and more complicated technical challenges and uncontrollably increasing expenses: in order to alleviate contradictions between the form and the vital function, we would need expertise, energy and money. The basis for the stability of the climax settlement is the consumption efficiency of energy and space; yet, a “perfect” open air museum, “the monoculture of the elements of the climax community, is a highly specialized climax community. In such a climax community we have to fight constantly for not letting in alien elements, which would quickly lead us to destruction; we would need to make huge efforts to preserve the conditions which would enable the existence of the community, which has specialized namely in these particular conditions.” (Ploompuu 1990b: 364.)

On the basis of the aforementioned it is not difficult to predict that the radical museumification of a concrete mature settlement or landscape brings along the

accumulation of problems and expenses. The stricter the protective regime, the more expensive it is to maintain the area, because an open air museum or (actually, to a lesser extent) a heritage reserve, are monocultures, which, similar to a grain field, can survive only at the expense of an energy flow (tilling, fertilizers) coming from the outside.

It is difficult to predict exactly what kind of problems could be faced if in a concrete area a requirement is established to preserve rural buildings "in a traditional way". Problems might occur, for instance, as various troubles related to the economic situation and living conditions of the inhabitants in the heritage ecosystem, which start to undermine the former community, making it dependent on outside help and political discretion. Conservation regulations might exclude the use of property for agricultural purposes, as sooner or later a tractor or a cooling apparatus can not be fitted in there, or it would require impracticable efforts, unattainable skills, knowledge, connections, etc., to fit them together. Great essential changes occur: the operations performed in order to maintain the outer form, which used to be profitable, bring about more and more expenses.

All this does not necessarily bring along the destruction of the settlement, as changes can be favourable for the new "species", as for a telecommuter, holidaymaker or tourism farm keeper the conservation regulations are not necessarily restrictive. On the contrary, it is namely these restrictions that can create a favourable environment in the form of new investments (price rise of real estate adapted for housing, financial and expert support by the public sector, state orders, novel jobs, innovatory opportunities for entrepreneurship, e.g., in tourism sector) and other energy inputs for new inhabitants. Society can perceive changes as success stories of the protection system, as the outer form of the community, "ground maintenance", is most probably improving. As a parallel phenomenon in the sphere of nature protection, we could mention maintained wooded meadows, which initially were profit-making, yet by now have become loss-making, and whose destiny completely depends on the outer readiness to support unprofitable activities.

So, radical resistance to changes requires a great energy contribution. In

public life it means huge expenses, which can only be exceptional and can be justified only in rare cases of objects and phenomena with exclusively great symbolic value. The previous sentence calls for a more flexible approach to heritage preservation, substantiating it with economic pragmatism, which has traditionally been an argument deeply loathed by heritage protectors. Although such “contempt for economy” can easily be attacked as a concealed or unconcealed elitism, it does not appear as the most fruitful tactics in practical heritage debates – the idea-historic roots of heritage protection are simply so deeply elitistic, even blue-blooded, that it would be hopeless to fight against this inertia (for more detailed treatment of this topic see, e.g., Howard 2003; Graham et al. 2000; Parts 2007). The arguments from the field of environmental law and ethics are probably more promising, for instance, Sven Arzen’s (2003) conception of the dynamic preservation of human environment based on the ethics of a concrete environment, which should lead heritage management practice on a path not contrasting the past, present and development, but standing up for and taking care of the continuation of significant, beloved and appreciated processes and the persistence of sustainable identities, leaving the issue of the “authenticity” of the material form in a less relevant role.

Heritage management should become a gardener, even a forester, who in direct and indirect meaning negotiates in the settlement with the landscape, buildings, people and other creatures, as well as manipulates, bargains and exerts pressure, if necessary, also sets limits and directs, yet, never wants to become a monarch, as “the main sustaining relations of an integral settlement community are symbiotic relations, and weak competition relations have a developing effect” (Ploompou 1990b: 358).

Considering the natural settlement-ecological dynamics, we should, at the implementation of, e.g., the development plan for the study and maintenance of rural architecture and landscapes (Maa-architektuur ja -maastik 2006), besides the elaboration of the preservation and protection policy, also ruminate on explicit defining of leaving alone or even forgetting policy, because the logic of destruction and falling out of buildings and other elements is part of a

settlement's characteristic evolutionary pattern. Also pragmatically it is obvious that not everything, for instance, alltonian traditional farmhouses, barn-dwellings, can be preserved or even inventoried. Evidently it does not cause problems, either, if, for example, when going on fieldwork within the framework of the development plan of rural architecture, we would lack a perfect conceptual apparatus, as the reality still tends to be more complicated and require a more flexible approach than any document refined to any kind of conceptual perfection could foresee. We cannot even predict the changes and circumstances emerging during the short period (2007–2010) that the development plan covers.

What could dynamic preservation practically mean and which implications could it offer, for instance, when implementing the development plan of rural architecture? Actual applications still emerge in the course of concrete action and place by place, case by case. Tentatively I would presume that, for example, when allocating supports necessary for the preservation of traditional farmhouses, besides other factors also the inner vitality of the household and settlement-ecological vitality of the buildings should be taken into consideration – there is no sense in putting one shingle on the roof of each barn-dwelling, but we should select the not so great number of the ones for which we have enough shingles, where they can also persist and one day will probably be also replaced. It is highly probable that, proceeding from the concept of dynamic preservation, we cannot necessarily find arguments against plastic windows in barn-dwellings, as they can guarantee the settlement-ecological vitality of its inhabitants and the building.

Consequently, when inventorying our cultural heritage, we should bear in mind the initial, warehousing meaning of the word: if a shop is being inventoried, in the course of it also the goods are specified that have to be discounted or written off, as the “best before” is simply over. If we preserve each and every item, it is inevitable that we use up even the most optimistic budgets and might not achieve the aims that could have been reached with more realistic planning. We have to bear in mind that our objective is to preserve for the following generations a continual, historically and culturally diverse, yet really sustainable and vital environment.

References

- Arntzen, S. 2003. Whose City, Whose Environment. Self-Determination, Ethics and the Urban Environment. — Sarapik, V., Tüür, K., *Laanemets, M. (toim)*. Koht ja paik. III = *Place and location [studies environmental aesthetics and semiotics. III]*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Toimetised 14, 55–74. (http://www.eki.ee/km/place/pl03/Place3_Arntzen.pdf)
- Ehala, M. 2007. Etnolingvistilise arengu ökoloogia: Teesid. — *Akadeemia* nr 3, 511–554.
- Graham, B., G. J. Ashworth, E. Tunbridge 2000. *A Geography of Heritage. Power, Culture, & Economy*. London: Arnold.
- Howard, P. 2003. *Heritage: Management, interpretation, identity*. London: Continuum.
- Laht, M. 2007. Loeng puiduseentest ja -kaitsest TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse üliõpilastele. Tallinn, EVM (05.10.2007).
- Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2007–2010. Kinnitatud kultuuriministri 29.08.2006. käskkirjaga nr 241. (http://www.kul.ee/webeditor/files/maa-arhitektuur/060821_maa-arhitektuur_arengukava.doc, 21.11.2007)
- Myerscough, J. 1988. *The Economic Importance of the Arts in Britain*. London: Policy Studies Institute.
- Naess, A. 1995. *Ecology, community and lifestyle*. Cambridge University Press.
- Parts, P.-K., 2007. Kultuurilise tootmise tehnoloogia: kultuuripärandi näide. — *Akadeemia* nr 2, 217–271.
- Ploompuu, T. 1990a. Asumiökoloogia. — *Akadeemia* nr 1, 70–87.
- Ploompuu, T. 1990b. Asumiökoloogia. — *Akadeemia* nr 2, 355–370.
- Sarmela, Matti 1989. Rakennemuutos tulevaisuuteen: postlokaalinen maailma ja Suomi. Porvoo: WSOY.
- Speek, Tiiu 1996. Ökokriitikast. — *Akadeemia* nr 11, 2373–2380.
- Schumacher, E. F. 1973. *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*. London.
- Phillips, M. 1993. Rural gentrification and the processes of class colonisation. — *Journal of Rural Studies*, Kd 9 (2), 123–140.
- Phillips, M. 2004. Other geographies of gentrification. — *Progress in Human Geography*, Kd. 28 (1), 5–30.
- Phillips, M. 2005. Differential productions of rural gentrification: illustrations from North and South Norfolk. — *Geoforum*, kd 36(4), 477–494.
- Taimre, H. (koost) 1989. *Metsamajanduse alused*. Tallinn: Valgus.
- White, L. jr 1967. The Historical Roots of Our Ecological Crisis. — *Science*, kd 155(3), 1203–1207.
- Yntinen tulevaisuutemme. Ympäristön ja maailmankehityksen maailmankomission raportti. 1988. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Zukin, S. 1990. Socio-spatial prototypes of a new organization of consumption: The role of real cultural capital. — *Sociology*, kd 24(1), 37–56.
- Zukin, S. 1988. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. London: Radius/Century Hutchinson.